

UDK:339.923:061.1
Bibliid 1451-3188, 10 (2011)
Год X, бр. 37–38, стр. 9–19
Изворни научни рад

Ма. Петар ПЕТКОВИЋ
Др Марко НИКОЛИЋ¹

ПРИНЦИП СУПСИДИЈАРНОСТИ У ПРОУЧАВАЊУ ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА

ABSTRACT

The paper considers the subsidiarity principle through the prism of European integrations, taking into account its theoretical and institutional development. Apart from pointing out the basic principles of subsidiarity as well as the factors that have made it become increasingly present in the EU legislative procedure, the paper observes the very role of subsidiarity in the process of European integrations within different academic approaches, which are related to the complex and diverse nature of this principle.

Key words: Subsidiarity, Catholic doctrine, EU, authority levels, Committee of the Regions, legislative procedure, Lisbon Treaty.

1) УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Од момента објављивања папске енциклике 1931. године, у којој се први пут експлицитно помиње, па све до Лисабонског уговора, принцип супсидијарности имао је развојни пут и у политичком и у појмовном смислу. Посебну прекретницу представља Уговор о ЕУ из Мастрихта

¹ Институт за међународну политику и привреду, Београд. Рад представља део научног и истраживачког ангажовања истраживача на пројекту: „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни, економски, правни и безбедносни аспекти“, које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, пројекаг бр. ОИ179029, а реализује се у Институту за међународну политику и привреду у периоду од 2011-2014.

1992. године, у коме је овај принцип, у преамбули, а потом и у члану 3б, постао приоритетно обележје будуће политике ЕУ.

С обзиром на своје хришћанско порекло, пре свега кроз католичку доктрину, овај принцип, залагањем представника демохришћанске идеје, постао је неизоставан у начину креирања и доношења одлука на нивоу ЕУ.

Појмовно одређење начела супсидијарности

Реч супсидијарност је латинског порекла (*subsidiary/substitute*) што значи „бити у стању средњег и мањег значаја”.² У Античком периоду употребљавала се као назив за „резервне снаге“, које су највиши ауторитети власти користили у случају потребе настале у провинцији. Ова употреба речи је углавном заснована на идеји да више инстанце, односно државе, шаљу у помоћ војне трупе које су биле у стању резерве, оним провинцијама које нису биле у могућности да се изборе са насталим проблемом. Овај први угао значења везује се за негативано одређење начела супсидијарности, који се односи на ограничење надлежности вишег органа у односу на нижи орган. Друго значење долази од корена “*subsidium*“, што значи помоћ, тј. неопходност подршке војних трупа угроженој провинцији од стране виших нивоа власти. Са овог аспекта начело супсидијарности се означава као позитиван појам обавезе интервенције виших ауторитета, уколико нижи орган не може сам да се избори са одређеним проблемом.³ Убрзо овај појам постаје саставни део друштвено-филозофског говора. Тако Аристотел доводи реч супсидијарност у везу са постојањем друштвених група као што су породица, удружења, село, град-држава које обраћају пажњу на потребе појединаца, посебно у недостатку капацитета нижих нивоа заједнице у односу на више друштвене нивое. Тома Аквински се руководи хришћанском перспективом истицањем човекових духовних и етичких вредности које долазе до изражаја у његовом односу са другима у друштву. Он наглашава важност појединца, као и важност различитих друштвених групација. Томас Хобс, представник енглеске политичке филозофије, сматра да природно постојање друштвених група није ништа друго до пука последица поделе политичке моћи у којој су појединци део социјалног окружења. Главна веза либерализма и супсидијарности лежи у негативаном одређењу појама супсидијарности тј. ограничења централизма у корист оних нивоа власти који

² Merriam- Webster Dictionary Online, Интернет: www.m-w.com.

³ Bengi Demirci, *The Principle of Subsidiarity in the EU*, Middle East Technical University, 2003, p. 6, Интернет, <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/1074673/index.pdf> 10/07/2011.

су ближи појединцима. Индивидуа је у средишту либералне теорије и она је та која својом слободном вољом и избором обликује државу. Џон Лок, пак, постојање ауторитета сматра неприродним. Било да је у питању отац породице или држава у друштву, Лок истиче да ови ауторитети су само средство за остварење одређених друштвених циљева. У оквиру класичне либералне раздвојености индивидуе и државе, Монтескије је тврдио да активности државе треба да буду у секундарној позицији у односу на појединце, а према Хумболту, немачком либералном мислиоцу, држава не треба да интервенише у област друштвеног живота све док појединци и друштвене групе саме могу да се носе са сопственим проблемима.⁴ Принцип супсидијарности, посебно разумевање, задобило је и у римокатоличкој доктрини персонализма. У енциклици папе Пија XI “*Quadragesimo Anno*“ (1931), залагање за постојање индивидуалних слобода на нивоу друштвених група, дало је подстицај принципу супсидијарности, где је овај термин први пут употребљен у смислу „припомоћне службе“. Такође, јак утицај ових идеја налази се и у претходној енциклици папе Лава XIII “*Rerum Novarum*“ (1891), чији је фокус био усмерен ка социјалним проблемима који су дошли до изражаја појавом индустријске револуције. Папине идеје социјалне католичке доктрине посматрале су државу као живи организам састављен од засебних јединица (индивидуе, породице, еснафска удружења, општине) јасног усмерења деловања. У римокатоличкој цркви идеју супсидијарности доводе у везу са достојанством људског бића, истичући да једном створен од стране Бога, човек стиче недодирљиво достојанство, које упућује на право појединца у решавању било којег питања у друштву. И најзад, у схватању политике ЕУ, полазна тачка принципа супсидијарности је у локалној јединици чију суштину можемо уочити посебно у поређењу са децентрализацијом, као обликом политичко-територијалног организовања. Осим оног ограниченог броја овлашћења која се приписују централној власти, власт припада локалним властима. У децентрализацији, изражена је подређеност локалних јединица централној власти, док у начелу супсидијарности локалне јединице имају приоритет, јер су ближе грађанима. Плуралитет који децентрализација нуди је хомогеног карактера, док супсидијарност не прихвата такву униформност успостављања локалних јединица исте врсте, већ покушава да успостави хетероген тип плуралитета постојећих друштвено-политичких структура.⁵ Концепт вишеслојне владавине који се јавља почетком деведесетих био је повезан са начелом супсидијарности, који је по неким

⁴ Bengi Demirci, *The Principle of Subsidiarity in the EU*, op. cit., pp. 7-15, 23-26.

⁵ Ibid., pp. 28-29.

ауторима суштински елемент управљања. Разлог његовог креирања лежи у сложености природе ЕУ која захтева функционално ангажовање различитих нових одлучивања који ову наднационалну творевину чини у исто време и веома усклађеном и веома подељеном. Тако да принципи европске политичке доктрине непрестано се налазе у стању својеврсног политичког дуализма кроз свакодневну проверу прокламоване идеје „јединство у различитости“. Фактор који ће гарантовати успех на релацији националне грађанске лојалности и наднационалне унисонности, ЕУ управо види у супсидијарности. Инсистирање на различитости уважавањем јединствености засебних ентитета који имају право одлучивања, као и истовремено деловање са виших и највиших нових власти у циљу те исте различитости, постало је прихватљив модел легитимног деловања унутар ЕУ. Наиме, поједини аутори тврде да није релевантно говорити о овом начелу у оквиру ЕУ, с обзиром на његове федералне карактеристике, јер овај принцип може да се примењује само у федералним државама где доминантна власт постојећих нивоа управе је прецизно дефинисана у правним документима као што је на пример Устав. Све док ЕУ не постане федерација, или не добије Устав, тврди се да овај принцип не може да функционише.⁶ Међутим, принцип супсидијарности је, како је то и етимолошки објашњено, суштински заснован као модел који ће доношењем одлука на што нижем нивоу, акценат стављати на квалитет живота пјединаца, али и на ефикасност самих одлука, што није случај са федералним системом где таква неопходност социјално-политичког одлучивања не постоји, па самим тим не постоји ни апсолутна везаност супсидијарности и федералног система.

Принцип супсидијарности у документима ЕЗ и ЕУ

Карактеристика законодавства Заједнице када је у питању супсидијарност могла се назрети у тадашњем принципу да у случају одсуства заједничких правила на нивоу Заједнице, државе чланице су могле, у утврђеној мери, да наставе са применом сопственог националног законодавства. Иако је формално увођење принципа супсидијарности на ниво ЕУ, реализован усвајањем Уговора из Мастрихта 1992, овај принцип имплицитно је садржан и у многим у званичним документима Европске Заједнице. Уговор Европске заједнице за угаљ и челик (1951), у члану 5. наводи да ће Заједница „вршити директан утицај на производњу или на тржиште само када околности то захтевају... Институције Заједнице ће обављати те активности са минимумом

⁶ Bengi Demirci, *The Principle of Subsidiarity in the EU*, op. cit., p. 117.

администрације и у блиској сарадњи са странама које су у питању“.⁷ У јануару 1976, објављен је Тиндемансов Извештај о Европској унији, како би државе чланице наставиле пут ка све тешњим интеграцијама, будући да оправдана страховања тадашњих влада о могућим последицама економске рецесије, озбиљно су довела у питање евроинтеграцијски пут. У овом Извештају упућеном Европском савету, белгијски премијер Лео Тиндеманс посредно се дотиче принципа супсидијарности као сигурносног фактора који процес интеграција додатно релаксира према суздржаним државама чланицама. Тиндеманс износи предлоге за које и сам говори да треба да приближе Европу грађанима „у складу са дубоко укорењеном мотивацијом која стоји иза Европске конструкције“.⁸ Нацрт Уговора о Европској унији из 1984. представља начело супсидијарности у светлу различитих нивоа одлучивања па самим тим и надлежности у Европској заједници. Како је тих година у жижу јавности стављено питање будућности Заједнице и њене функционалности, реформа њених институција била је део стратегије и расправе у свим тада релевантним политичким круговима. Инспирисан иницијативом Алтијера Спинелија, Европски парламент израдио је “Нацрт Уговора о Европској унији“, у коме принцип супсидијарности се јавља као средње решење увек актуелне дилеме: „национална држава или Заједница“. Овим Нацртом назире се принцип супсидијарности кроз ограничење деловања Заједнице у области заштите животне средине, уз одступање само онда када се њено деловање показује делотворнијим од деловања држава чланица. Члан 59. Нацрта Уговора предвиђа да ће у области животне средине „Унија имати за циљ да спречи... или исправи било какву штету која превазилази могућности појединачних држава чланица или која захтева колективно решење“.⁹ Посебан допринос развоју принципа супсидијарности, припада Жаку Делору, који је настојао да помири хришћанство и социјализам бивајући притом под снажним утицајем католичке теорије персонализма. Покушавајући да дефинише место појединца у друштву, Делор је настојао да интегрише индивидуално деловање у динамици социјално-економског развоја. Године 1989, објављен је Делоров извештај о економској и монетарној унији, који је истицао да поред неких централних политика

⁷ “European Coal and Steel Community (ECSC) Treaty”; Интернет, <http://www.europa.eu.int/abc/obj/treaties/en/entoc29.htm> 27/06/11.

⁸ Тиндемансов извештај, Интернет, http://aei.pitt.edu/942/1/political_tindemans_report.pdf 08-09-2011

⁹ “Draft Treaty on the European Union (February 1984)”, Интернет: <http://www.eurotreaties.com/spinelli.pdf> 08-09-2011.

резервисаних за Заједницу, државе чланице треба да имају договор око степена аутономије у економском одлучивању. Извештај је усвојио начело супсидијарности као равнотежу власти између Заједнице и држава чланица. Делор је покушао да споји своје омиљене идеје персонализма, супсидијарности и федерализма у оквир који је предложио као „европски модел друштва“. Федерализам је био идеалан административни модел за будућност интеграционих процеса, који би, према њему, био најприкладнији за Европску заједницу с обзиром на реалност различитости на којој државе чланице инсистирају.¹⁰ Принцип супсидијарности је инкорпориран и у Повељу заједнице основних права радника (1989), у циљу успостављања главних принципа европског радног права као и социјалног аспекта поменутог кодекса.¹¹ Најзад, у преамбули Уговора из Мастрихта стоји да се стране уговорнице „...залажу за продубљивање солидарности између народа поштујући историју, традицију и културу других народа,... одлучни да наставе процес креирања Уније између народа у Европи, у којој би се доношење одлука огледало у проналажењу оптималног нивоа одлучивања и деловања, односно на нивоу што је могуће ближем грађанима у складу са принципом супсидијарности...“¹² Ово је први пут да се начело супсидијарности експлицитно наводи и то у тако важном документу којим Заједница постаје Унија. Како у преамбули, тако и у члану 3б, примена принципа супсидијарности се односи на целу ЕУ и то само за оне заједничке надлежности Уније. Надлежност која искључиво припада државама чланицама, са ставовишта ЕУ, је ирелевантна за супсидијарност. Тако на пример, супсидијарност је примењива у области Заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ, али не и у областима правде или унутрашњих послова држава чланица.

Треба поменути да је негативан резултат референдума у Данској за ратификацију Уговора јуна 1992. појачао потребу за даљим тумачењем овог Уговора у европској јавности, како се европске интеграције не би схватиле као процес у којем ЕУ постаје замена за постојеће државе чланице. На тај начин је стављен посебан акценат на циљ Уговора о креирању што компактније Уније. Такође, истакнута је улога начела супсидијарности у остварењу овог циља и кроз усвајање наредних докумената:

¹⁰ Bengi Demirci, *The Principle of Subsidiarity in the EU*, op. cit., p. 42.

¹¹ “Charter of Fundamental Rights of the European Union”, Интернет: http://www.europarl.eu.int/charter/pdf/text_en.pdf/26/06/11/

¹² “Maastricht Treaty (Treaty on European Union [TEU])”, Интернет: <http://www.europa.eu.int/abc/obj/treaties/en/entoc01.htm/26/06/11/>

Институционални Споразум између Европског парламента, Савета и Комисије за демократију, транспарентност и супсидијарност (1993), Протокол о примени принципа супсидијарности и пропорционалности (1997), Повеља о основним правима ЕУ (2000), Уговор из Лисабона (2009).

II) ИНСТИТУЦИОНАЛНО ЈАЧАЊЕ ПРИНЦИПА СУПСИДИЈАРНОСТИ

Уговором из Мастрихта принцип супсидијарности је уведен на велика врата у систем одлучивања у оквиру ЕУ и то у свим оним областима које нису у искључивој наднационалној надлежности Уније.

Тај свеобухватни оквир примене додатно је оснажен одлукама единбуршког Европског савета из децембра 1992, а затим и Протоколом о примени принципа супсидијарности и пропорционалности Уговора из Амстердама, који поближе утврђује критеријуме за примену принципа супсидијарности у оквиру свих институција ЕУ. С обзиром да је европском реформом тежиште одговорности и одлучивања у троуглу Савет-Комисија-Парламент, то и примена принципа супсидијарности има своје истакнуто место у законодавном процесу ове три институције. Пошто је Европска комисија иницијатор свих законских предлога, разумљиво је да управо она подноси годишњи извештај о примени члана 5. Уговора Европском савету, Европском парламенту, Европском економском и социјалном комитету и Комитету региона, као гарант извршења уговорне обавезе. Како је принцип супсидијарности много више од нивоа законског одлучивања, будући да и на политичко-идеолошком нивоу има важну улогу међу државама чланицама, остварење овог принципа везује се и за питање саме будућности ЕУ. Али и поред усвојених правних докумената, којима је континуирано повећаван степен присутности, ЕУ није омогућила пун развој и примену принципа супсидијарности и пропорционалности. Лакенска декларација од децембра 2001. јасно је скренула пажњу на недостатке Уније по овом питању, утврђујући принцип супсидијарности у оквиру Европске уније као приоритет у процесу реформе, што је резултирало доношењем Европске конвенције о будућности Европе (2002), на основу којих је Лисабонски уговор редефинисао тадашњи статус принципа супсидијарности, наглашавајући његову квалитативну функцију регионалног и локалног нивоа одлучивања. Члан 5. Лисабонског уговора каже да акције ЕУ су оправдане само када су следећа два критеријума испуњена: када циљеви предложене акције не могу бити на задовољавајући начин постигнути од стране држава чланица, било на централном нивоу или на регионалном и локалном нивоу и када је због обима или дејства, предложена активност

ефикасније остварива на нивоу Уније. Централно место у овако дефинсаном приступу, Уговор из Лисабона поверио је Комитету региона, како би обезбедио присутност регионалних и локалних власти у процесима одлучивања ЕУ. Бар у том сегменту је попуњен простор између комунитарног и националног приступа, с обзиром да три четвртине целокупног законодавства ЕУ треба да се спроводи на нижим нивоима власти. У ту сврху ревидиран је и Протокол о примени принципа супсидијарности и пропорционалности, који први пут експлицитно укључује Комитет региона, локалне и регионалне власти у структуру европског одлучивања. На овај начин, институције ЕУ желеле су да пошаљу поруку да нису отуђене од грађана и јавности који у оваквом систему управљања добијају своју шансу. Конкретно, процес активирања регионалне и локалне политике функционише у више утврђених фаза на нивоу ЕУ и то из разлога да принцип супсидијарности не би изостао у врло сложеном поступку доношења одлука. Обавеза Европске комисије је да још у предзаконској фази ангажује Комитет региона ради усаглашавања будућег предлога Комисије са потребама нижих нивоа власти. Комитет свој рад организује кроз шест специјалистичких комисија, састављених од чланова Комитета, који испитују детаље предлога и саставља нацрт мишљења који се онда расправља на једном од пет годишњих пленарних заседања. Ако је нацрт већински усвојен као мишљење Комитета региона, оно се шаље Комисији на даље упућивање Парламенту и Савету. Области око којих се консултује Комитет, а које су утврђене у Мастрихту, а затим и у Амстердаму су: економска и социјална питања, трансевропска инфраструктурна мрежа, здравство, образовање, култура, политика запошљавања, социјална политика, животна средина, стручно образовање и транспорт. Лисабонским уговором обим активности Комитета региона додатно је проширен и у областима цивилне заштите, климатских промена, енергије и услуга од општег интереса. Након обављених консултација и усаглашавања, у почетној и завршној фази подношења предлога од стране Европске комисије, Комитет региона сличну врсту сарадње наставља и са Европским парламентом као и Европским саветом. Уколико дође до промена у тексту предлога, нарочито кроз амандмане током парламентарне дискусије, Комитет региона поново мора да буде и консултован и уважен. Ако, пак, Комитет региона, након додатних консултација, закључи да се његова решења озбиљно не узимају у обзир, Комитет има право да тражи одговоре, а у посебним околностима може чак и да се обрати Европском суду правде, уколико сматра да није правилно консултован од стране Комисије, Парламента или Савета. Међутим, судска пракса по овом питању је веома оскудна, јер овај принцип није погодан за судски надзор, али и због

пооштрене процедуре одлучивања која узима у обзир мишљења националних парламената или Комитета региона.

Праћење примене принципа супсидијарности остварује се и кроз Мониторинг мрежу за супсидијарност (SMN) покренуту у априлу 2007.¹³ Њени чланови су део парламената или влада региона, асоцијација локалне власти у Европској унији, Комитета региона, националних делегација као и привредне коморе националних парламената. Овај сервис има за циљ да нижим нивоима власти учини доступним све неопходне информације у вези са законодавном процедуром која се тиче регионалних и локалних ауторитета власти као и њихове области деловања. Мониторинг мрежа, такође, представља место где се кроз интерактивно деловање, успостављају контакти заинтересованих страна, које својим искуством са терена могу да помогну у изградњи ефикасније законодавне активности, што би учинило и саму политику ЕУ ближем грађанима који углавном на бриселску политику гледају као на бирократски, отуђен апарат власти. На основу Протокола о примени принципа супсидијарности и пропорционалности Уговора из Лисабона, одређени су јасни критеријуми и услови који опредељују најсврсиходнији ниво доношења одлука. Зато је принцип супсидијарности блиско повезан са принципом пропорционалности који захтева да садржај и обим деловања Уније не сме да прекорачи оно што је неопходно за остварење циљева Уговора У том смислу, принцип пропорционалности се надовезује на принцип супсидијарности како би се прецизно утврдио начин на који Унија треба да делује у вршењу сопствених овлашћења. Државе чланице држећи се чврсто уверења да овлашћења ЕУ су јасно утврђена, изражавају бригу за очување што ширег степена националних одлука што је у складу са инсистирањем на примени поменутих принципа, који уједно и у финансијском и у административном смислу доносе олакшање за све нивое власти. Како је природа ЕУ врло сложена, будући да представља јединствен спој различитости, то је и сама процедура доношења одлука врло сложена јер подразумева укључивање различитих нивоа власти унутар ЕУ. Сви неопходни чиниоци одлучивања, на тај начин, поклапају се у једној равни – одговорности и изазовима. Квалитет донетих одлука у многоме зависи и од њихове примене и зато је значај регионалног и локалног гласа на нивоу ЕУ најбољи гарант очувања концепта вишеслојне владавине, насупротив моделу централизма и његове бирократије. У остварењу ових политичко-административних приступа, принцип супсидијарности даје неопходна

¹³ Интернет: <http://portal.cor.europa.eu/subsidiarity/thesmnm/Pages/presentation.aspx>

упутства којих, ЕУ у целини, треба да се придржава, правно ослањајући се на новедефинисану политику потврђену Лисабонским уговором.

III) ЗАКЉУЧАК

Појмовно одређење принципа супсидијарности утицало је на његово место и улогу у законодавној процедури ЕУ. Последње дефинисање супсидијарности Уговором из Лисабона које препознаје његову регионалну и локалну функцију, са значајним проширењем области деловања, дало је подстрек вишеслојном сагледавању проблема и проналажењу решења у границама ЕУ. Принцип супсидијарности предвиђа да одлуке треба да се доносе на оном нивоу који је најближи или најефикаснији за грађане. С тим у вези, активирање нижих нивоа власти чини да ЕУ свој однос остварује не само са државама чланицама, већ и са субјектима испод њих. Понекад, ЕУ меру целисходног односа зна да замемари или пак да пренагласи. Тако, ЕУ је имала став у вези са укључењем регионалних и локалних нивоа у процес креирања политике Уније, као нпр. питање унутрашњих послова држава чланица, али није обезбедила примену принципа супсидијарности на тим нивоима.¹⁴ Оваквим односом ЕУ нарушава легитимност која је важна за примену принципа супсидијарности. Одустајање од утврђених норми деловања отвара пут произвољности и различитим тумачењима која углавном не доносе корист онима због којих супсидијарност и постоји, а то су грађани. Питање примене принципа супсидијарности је до Лисабонског уговора остављен институцијама Уније, што је утицало на његову несистемску примену. Поред ових функционалних недостатака, у ЕУ је присутан и критички став према овом принципу, који га терети за увођење субординације кроз начин доношења одлука. Један од приговора односи се и на то да принцип супсидијарности успешно може да буде примењен у федералној држави која има донет Устав и утврђен распоред надлежности доношења одлука, али не и на нивоу ЕУ, која није ни федерална држава и која нема ни Устав. Највећа опасност крије се у томе што ЕУ има све већи обим деловања и уплива у поднационални ново који по природи ствари првенствено треба да буде у надлежности националних држава. Ипак, и поред свих тих приступа, изгледа да све док државе чланице не дођу до договора у вези са политичком природом ЕУ, која са сваким таласом проширења постаје све сложенија, супсидијарност ће наставити да нуди најпоузданије алтернативе за функционалан наставак процеса интеграција.

¹⁴ “White Paper on European Governance, Commission of the European Communities COM(2001)”, Интернет, http://ec.europa.eu/governance/contrib_etc_en.pdf/12/09/11/

IV) ИЗВОРИ

- Van Nispen, Frans K.M. & Ringeling, Arthur B., *The Concept of Subsidiarity in a European Context: The End of National Sovereignty?*, Erasmus University of Rotterdam, The Netherlands.
- Demirci, Bengi, *The Principle of Subsidiarity in the EU*, Middle East Technical University, 2003, Интернет, <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/1074673/index.pdf>.
- Delcamp, A., “Definition and Limits of the Principle of Subsidiarity”, Report Prepared for the Steering Committee on Local and Regional Authorities of the Council of Europe, *Local and Regional Authorities in Europe*, No. 55, Интернет, www.coe.int/local_and_regional_Democracy/Steering-Committee.
- McCormick, Neil, “Democracy, Subsidiarity, and Citizenship in the ‘European Commonwealth’”, *Law and Philosophy*, Volume 16, Number 4, Springer Netherlands, 1997.
- Van Kersbergen, Kees, Verbeek, Bertjan, “The Politics of Subsidiarity in the European Union”, *Journal of Common Market Studies*, Volume 32, Issue 2, pages 215–236, June 1994.
- Muller-Graff, Peter-Christian, “Subsidiarity as a legal principle“, *European Union Review*, Vol. 1, No. 1, 1996.
- Blichner, Lars, Sangolt, Linda, “The concept of subsidiarity and the debate on European cooperation“, *Governance*, Vol. 7, Issue 3, 1994.
- Merriam- Webster Dictionary Online, Internet. www.m-w.com.
- “European Coal and Steel Community (ECSC) Treaty”; Интернет, <http://www.europa.eu.int/abc/obj/treaties/en/entoc29.htm>.
- “Charter of Fundamental Rights of the European Union”, Интернет, http://www.europarl.eu.int/charter/pdf/text_en.pdf.
- “Maastricht Treaty (Treaty on European Union [TEU])”, Интернет, <http://www.europa.eu.int/abc/obj/treaties/en/entoc01.htm>.
- “White Paper on European Governance, Commission of the European Communities COM(2001)”, Интернет, http://ec.europa.eu/governance/contrib_efc_en.pdf.
- „Лисабонски уговор”, Интернет: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>.
- “Комитет региона”, Интернет: <http://www.cor.europa.eu/pages/HomeTemplate.aspx>.